

Den lille pige med iskagen

Sissel Bjerrum Fossat

Den lille pige med iskagen

Marshallplan, produktivitet og amerikanisering

SYDDANSK UNIVERSITETSFORLAG 2015

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2015
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 505
Tryk: Specialtrykkeriet Viborg A/S
Sats og omslag: Donald Jensen, Unisats
Omslagsillustration: Produktivitets Nyt 6, 1956

ISBN: 978 87 7674 611 7

Den lille pige med iskagen

er trykt med støtte fra Forskningsprojektet "Amerikansk på dansk" (Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation)

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
www.universitypress.dk

Indhold

Forord	9
Den lille pige med iskagen	11
Danmark og Marshallplanen	19
Marshallplanen	19
Beslutningen om at deltage i Marshallplanen	22
Økonomisk planlægning?	24
Handelsrestriktioner eller liberaliseringer?	26
Landbrug eller industri?	27
Kold krig og velfærd - en strategisk alliance?	28
Produktivitetspolitik og teknisk bistand	31
Produktivitet i Danmark før Marshallplanen	31
Den tekniske bistand	34
Produktivitetsudvalget	45
Studierejserne under den tekniske bistand	59
Deltagerne på studierejserne	67
De måtte blive hjemme	73
Blev målene nået ifølge de danske og amerikanske myndigheder?	77
Nye metoder, mekanik og mentalitet - danske industriledere på Amerika-rejse under den tekniske bistand	87
Den øvrige forskning om industrien og den tekniske bistand	88
Dansk industri under den tekniske bistand	90
Industriens første rejse 1949	95
Operation Impact - <i>Vi kan lære af Amerikansk Industri</i>	98
Beklædningsindustriens rejse	105
Tidsskriftsdebatten	112
Høj produktivitet og velstand for alle	125

Produktivitet, fuld beskæftigelse og velfærd – den socialdemokratiske fagbevægelse på studierejse til USA	129
Den øvrige forskning om fagbevægelsen under den tekniske bistand	129
Den danske fagbevægelse og produktivitet i 1950'erne	132
Den danske fagbevægelse, ECA og studierejserne	134
<i>Amerika er anderledes</i>	138
Rejsens resultater	144
Unge arbejdere på praktikophold i amerikansk industri	146
Debatten i <i>Arbejderen</i>	148
Amerikansk produktivitet og dansk velfærd	155
Mekaniseringen af landbruget, mekanikplevver og djævelskab eller det moderne familiebrugs fremtid?	159
Den øvrige forskning om den tekniske bistand og amerikanisering i forhold til landbruget	159
Efterkrigstidens danske landbrug	162
Landbruget under den tekniske bistand	165
ECA's og Landbrugsministeriets arbejde med studierejserne	167
Hvem tog af sted?	170
6 praktiske landmænd	172
Flemming Juncker	174
Helge Rosenstand Schacht – landbrugsmaskinlære	178
Tidsskriftsdebatten	180
Amerika og mekanisering	185
Amerikanske maskiner på danske familiebrug	188
Revolution i detailhandlen?	193
Den øvrige forskning om detailhandlen og den tekniske bistand	194
Dansk detailhandel i 1950'erne	197
Rationaliseringer i detailhandlen under den tekniske bistand i Danmark	199
<i>Om selvbetjeningsbutikker i USA</i>	205
Rejsens resultater	209
Debatten om amerikansk selvbetjening	212
Produktivitet via masseforbrug	221

De danske rejser i europæisk perspektiv	223
Iskager ad libitum – amerikansk diplomati og selvamerikanisering	235
Noter	251
Litteraturliste	297
Bøger	297
Artikler	303
Hjemmesider og web-dokumenter	310
Oversigt over de benyttede arkiver	311
Citerede artikler fra fagtidsskrifter og dagspressen	311
Debatter i Folketinget	319
Indeks	321

Forord

Amerikansk på dansk er den fælles overskrift på en række forskellige studier af den amerikanske påvirkning af Danmark fra 1945 til 1975. Projektet, der opnåede støtte fra Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation i 2007, omfattede bl.a. min ph.d.-afhandling *The American Way eller den danske model* fra 2011, som denne bog bygger på. For min afhandling har det været af uvurderlig værdi at være tilknyttet et projekt med så mange forskellige vinkler på det, man kan betegne som amerikanisering. Dansk reklame, cowboybukser, køkkener, Coca-Cola i Danmark, rock'n'roll, tegneserier – for blot at nævne enkelte af de temaer, der er blevet undersøgt. Initiativet til projektet blev taget af Nils Arne Sørensen og Klaus Petersen fra Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelser, SDU, Odense, der havde bemærket den manglende forskningsinteresse for feltet amerikanisering på dansk grund. Projektets styregruppe kom desuden også til at bestå af Dorthé Gert Simonsen fra Saxo-instituttet i København og Søren Hein Rasmussen fra Institut for Historie og Områdestudier i Århus. Til projektet knyttedes også fire stipendiater: Iben Vyff, Morten Bendix Andersen, Rasmus Rosenørn og undertegnede.

Jeg kan varmt anbefale, at man også tager et kig på de øvrige bøger, der er udkommet fra projektets side. Den første bog fra 2010 kom til at handle om *Amerika i dansk kulturliv 1945-75*, og her kan man læse om både litteratur, musik, sport og film etc. I 2011 udkom to bøger. I *Amerika og det gode liv 1950-70* er der fokuseret på den amerikanske indflydelse på forbrugerkulturen, og man finder artikler om både køkkener, biler, mad, cowboybukser etc. Dansk erhvervsliv blev undersøgt i *Det amerikanske forbillede? 1920-70*, og her finder man artikler om alt fra Industrirådet, erhvervsledelse og danske ingeniører til detailhandel og landbrug.

Til alle, der har deltaget i *Amerikansk på dansk*, vil jeg gerne sige tak for det gode samarbejde og de mange perspektiver og nye vinkler på amerikaniseringen, som er fremkommet gennem gruppens vidtforegnede interesser. En helt særlig tak skal lyde til min vejleder Klaus Petersen, der har hjulpet afhandlingen godt på vej med sit store faglige overblik og meget velkomne krav om tidsplaner og synopsis. Hvor Klaus Petersen har bidraget med planer, systematik og god vejledning i, hvordan en afhandling holdes på sporet, har Nils Arne Sørensen været mand for de skæve indfald, nye ideer og gode historier. Også tak til dig, Nils Arne.

Stor tak skylder jeg også Rasmus Mariager fra Saxo-instituttet i København. Denne bog er som sagt en revideret udgave af min ph.d.-afhandling, og vejen fra

afhandling til bog er blevet hjulpet rigtig godt på vej af Rasmus' røde margenkommentarer. Han sad i afhandlingens bedømmelsesudvalg og har meget gavmildt delt ud af sine overvejelser og kommentarer. Rasmus' refleksioner havde nær kostet amerikaniseringsbegrebet livet her i bogen, men i indledningen kan man læse om, hvorfor jeg alligevel har valgt at holde hånden over det.

I arbejdet med afhandlingen har jeg fået god hjælp fra flere sider. Jeg vil blot her fremhæve Regin Smidt og Bent Boel, der har delt ud af deres erfaringer og materiale fra forskellige arkiver.

Sidst, men ikke mindst, skal min kære mutti have stor tak for tålmodigt at have læst og kommenteret afsnit efter afsnit efter afsnit...

Sissel Bjerrum Fossat
Odense, juni 2014

Den lille pige med iskagen

Havde HC Andersen, der i parentes bemærket havde et skarpt blik og en brændende interesse for tekniske fremskridt, levet i dag, kunne han måske have skrevet et eventyr om den lille pige med iskagen. Dette eventyr kunne være blevet en munter sommerhistorie, der havde gengivet vor tids levestandard sammenlignet med den triste vinterhistorie om den lille pige med svovlstikkerne. Det er skade at vi ikke har en HC Andersen til at fortælle os historien og samtidig belyse det perspektiv, der åbner sig med hensyn til forskel i levestandard og som baggrund herfor forskel i teknisk standard...¹

Sådan lød teksten, der ledsagede *Produktivitetens Nyts* forside i juni 1956. Med sine strålende øjne rettet mod det fjerne illustrerede den lille pige med iskagen kernen i den produktivitetsideologi, som *Produktivitetens Nyt* var sat i verden for at formidle. Bladet, der blev udgivet på vegne af Handelsministeriets Produktivitetsudvalg, havde som målsætningen, at produktivitetstanken skulle bevæge sig fra "skrivebordsfilosofi til folkesag."² Produktiviteten var nemlig den nøgle, der skulle åbne døren til en sommerlys fremtid befolket af små piger med iskager. Og det var ikke blot landets politikere og industriens ledere, der kunne se fordel i en mere konkurrencedygtig og effektiv produktion, men fagbevægelsen og kooperationen bakkede også op om ideen, fordi en højere produktivitet ville medføre en højere levestandard for *hele* befolkningen, rige som fattige, store som små.

Den vigtigste inspiration for produktivetsfilosofien var USA, der efter krigen kunne fremvise et voldsomt forspring i forhold til Europa både økonomisk og teknologisk. Det var både europæiske og amerikanske politikere opmærksomme på. Et af Marshallplanens hovedbudskaber var, at nok gav dollarhjælpen et tilskud til de trængte europæiske økonomier her og nu, men på længere sigt skulle europæerne lære at klare sig selv, og det kunne de bl.a. ved at tage ved lære af den høje amerikanske produktivitet. En del af midlerne fra Marshallplanen gik derfor direkte til at sprede dette budskab under rammerne af den tekniske bistand. Den tekniske bistand skulle i første omgang fungere som en løftestang for den øvrige amerikanske hjælp, da bistanden blev oprettet i 1948 og fokuserede ret snævert på teknisk know-how. Programmet fik dog hurtigt et bredere sigte og fortsatte i øvrigt som et selvstændigt initiativ efter at Marshallplanen var ophørt – i Danmark udløb de sidste midler først i 1961. Den tekniske bistand støttede bl.a. aktiviteter som at invitere amerikanske konsulenter til landet, udstilling af amerikanske produkter, oplysning og propaganda, men den vigtigste post var støtten

til studierejser for eksperthold, der skulle studere forholdene i USA. Denne bog tager udgangspunkt i disse studierejser for derigennem at vise betydningen af et vigtigt aspekt af den amerikanske indflydelse i efterkrigstidens Danmark.

Bogens første tre kapitler beskæftiger sig med baggrunden for rejserne, set fra både dansk og amerikansk perspektiv, for at gøre det klart, hvordan rejserne overhovedet blev til. Anden del af bogen er en dybere analyse af rejsernes virkningshistorie inden for fire centrale felter. Arbejdsmarked, industri, detailhandel og landbrug blev i Danmark de områder, der tiltrak flest studiehold, og jeg har derfor valgt at stille skarpt på udvalgte rejser inden for hvert af disse fire områder. Her kan man læse om de nærmere omstændigheder ved rejserne sammen med det indtryk, studierejserne umiddelbart efterlod, og den modtagelse, de fik i de efterfølgende faglige debatter. Disse fire kapitler kan naturligvis læses i sammenhæng, men er selvstændige undersøgelser, der også med fordel kan læses hver for sig. Bogens sidste kapitel sætter de danske rejser ind i et europæisk perspektiv og viser, hvordan den tekniske bistand i Danmark både lignede og adskilte sig fra de programmer, der blev iværksat i de øvrige deltagerlande.

Bogen er en omarbejdning af min ph.d. afhandling *The American Way eller den danske model?* For komme hurtigere til sagen har jeg valgt at spare læseren for afhandlingens lange indledende øvelser omkring metode, teori og forskningslitteratur. Helt snydt bliver man dog ikke. Den øvrige forsknings resultater vil løbende blive diskuteret, og jeg vil i den sidste del af denne indledning diskutere det omstridte amerikaniseringsbegreb. Hvis man skulle være blevet nysgerrig efter at vide mere om det materiale, som bogen bygger på, har jeg tilføjet et mindre afsnit bagerst i bogen, hvor man ganske kort kan få lidt at vide om mere læsestof om produktivitetspolitik, Marshallplanen, den tekniske bistand og amerikanisering og ikke mindst, hvilke kildegrupper, der ligger til grund for min undersøgelse.

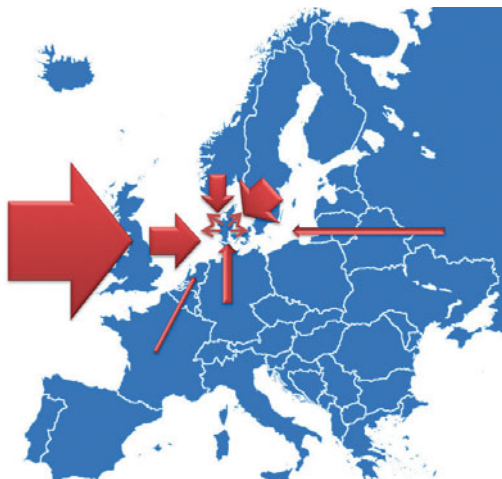
Afhandlingen blev som sagt til som en del af et større projekt om amerikaniseringen i Danmark, *Amerikansk på dansk*, som omfattede en række delprojekter om alt fra cowboybukser og Coca-Cola til amerikanske drømmekøkkener og reklamebranchen.³ Med amerikanisering som den fælles hat har disse studier kunnet beskæftige sig med et meget bredt felt inden for dansk samtidshistorie; det drejer sig både om politisk historie, økonomisk historie og ikke mindst kulturhistorie. Det samme gør sig gældende for studiet af Marshallrejserne, som leverer en brik til forståelsen af flere centrale problemstillinger i Danmarks historie efter 1945. Først og fremmest historien om Danmarks teknologiske og økonomiske modernisering, men også om amerikanisering og den kolde krig. Flere fremtrædende økonomer har peget på den vigtige rolle, som den europæiske villighed til at tage ved lære af USA spillede for den økonomiske udvikling efter krigen. Højkonjunktoren, der indfandt sig i Vesteuropa i midten af 1950'erne, er blevet betegnet som en økonomisk guldalder og var kendetegnet ved høje vækstrater og lav arbejdsløshed helt frem til begyndelsen af 1970'erne. Ifølge Nicholas Crafts

og Gianni Toniolo blev denne lange gyldne periode muliggjort af en ”catch-up” effekt, hvor europæerne ved at importere ny viden og teknologi fra USA kunne ride på en bølge af økonomisk fremgang. Crafts og Toniolo advarer dog mod at tro, at denne proces fungerede mekanisk og af sig selv, og peger på, at den forløb så succesfuldt netop fordi europæerne selv var klar over, at de var bagud.⁴ De mange studierejser til USA vidnede om, at europæerne i høj grad forventede, at der var noget at hente på den anden side af Atlanten. Andre økonomer har vist, at de lande, der modtog økonomisk hjælp og teknisk bistand fra USA, i højere grad end andre var i stand til at indhente amerikanernes teknologiske forspring. Denne effekt gjorde sig især gældende, når det drejede sig om at tage den allernyeste teknologi i brug. På denne måde sandsynliggør Diego Comin og Bart Hobijn, at den tekniske bistand var med til at mindske omkostningerne ved at importere ny viden og dermed ydede et vigtigt bidrag til produktivitetstigningerne i efterkrigstidens Vesteuropa og Japan.⁵ De overordnede økonomiske analyser peger altså på, at den import af amerikansk viden, som studierejserne under den tekniske bistand bidrog til, var en vigtig faktor for den produktivitetstigning og økonomiske vækst, som Europa kom til at opleve. Disse overordnede studier siger dog ikke meget om, hvordan denne proces mere konkret forløb.

Det interessante ved at se nærmere på studierejserne under den tekniske bistand er, at de giver et indblik i en proces, der indeholder flere sider af det, der er blevet beskrevet som amerikaniseringen af Europa efter 1945.⁶ Her skal amerikanisering ikke opfattes som noget odiøst eller som ondsindet imperialisme, men blot understrege, at det netop var fra USA, langt den overvejende del af ny teknologi og viden blev importeret i efterkrigstiden, og at dette satte sit præg på den modernisering, som Danmark gennemgik. På den ene side fandtes der et klart amerikansk ønske om at påvirke Europa i amerikansk retning, og gennem Marshallplanen havde amerikanerne et godt diplomatisk redskab til direkte at gennemføre initiativer på området. På den anden side afspejlede studierejserne også et tydeligt ønske blandt mange europæiske politikere, erhvervs- og fagforeningsledere om at hente ny viden i det USA, som mange anså for at være foran Europa. Studierejserne giver altså mulighed for at se på både en modtager- og en afsenderdimension af amerikaniseringen.

Amerikaniseringsbegrebet er blevet udsat for kritik fra flere sider. Den tyske historiker Helke Rausch mener ikke, at ”amerikanisering” er brugbart som et neutralt analytisk begreb på grund af begrebets polemiske bagage. Desuden foregriber amerikaniseringsbegrebet analysens resultat og går på forhånd ud fra en amerikansk dominans.⁷ Hun foreslår derfor at erstatte begrebet med ”transatlantisk kulturtransfer”. Indvendingerne har hun grundliggende ret i, men amerikanisering er dog, trods sine mange mangler som et analytisk og skarpt definerbart begreb, en præcis overskrift på de analyser, der rent faktisk udføres inden for feltet – det er hverken europæisk konsum af argentinsk tango, brasiliansk caipirinha

FIGUR 1
Transnational påvirkning

Et forsøg på at tegne et billede af den udenlandske påvirkning af Danmark i begyndelsen af 1950'erne. Man skal forestille sig lige så mange pile mellem de øvrige europæiske lande, og en del af den amerikanske påvirkning kan derfor også have nået Danmark via Storbritannien eller Skandinavien.

eller peruvianske lamahuer, der er genstand for forskernes interesse, ej heller amerikansk forbrug af franske film, dansk ost eller svensk popmusik.⁸ Når jeg vælger at holde fast ved begrebet amerikanisering, er det, fordi det understreger, at der er tale om en ganske bestemt asymmetrisk kulturtransfer i en bestemt historisk periode og kontekst. At studere amerikanisering er derfor det samme som at beskæftige sig med en bestemt form for transnational historie, hvor man undersøger de forskellige bevægelser og påvirkninger, der er løbet på tværs af nationale grænser.

I denne bog opfattes amerikanisering mere som en ramme end som et begreb, der kan (eller skal) defineres i alle sine enkeltheder. Rammen henviser til en transnational proces, igennem hvilken ideer, teknologi, holdninger, adfærd, vaner og magt blev overført fra USA til Danmark. Dette betød ikke nødvendigvis en simpel bevægelse fra A til B, men indebar et forløb, hvor igennem påvirkningen blev forhandlet, accepteret, afvist og ændret. Det er altså proces, bevægelse og forandring, som hovedsageligt er genstand for undersøgelsen. Amerikanisering skal derfor ikke opfattes som en begivenhed med et på forhånd givet resultat på samme måde, som der i 70'ernes og de tidlige 80'eres kritiske litteratur var "falsk bevidsthed", forbrugerisme eller overfladisk individualisme.⁹ I nyere forskning opfattes amerikanisering ofte som et kulturmøde, hvor europæerne selv var i stand til at vælge til og fra blandt det, Amerika havde at tilbyde.¹⁰ I bogen vil amerikaniseringen blive set som et asymmetrisk kulturmøde med mulighed for

at vælge til og fra, men jeg vil samtidig fastholde, at vigtige politiske og økonomiske faktorer spillede ind.¹¹ Kulturmødet fandt ikke sted mellem lige parter. Den danske deltager på en studierejse mødte Amerika netop ved hjælp af et *hjælpeprogram* og havde til opgave at lære om et land, der blev anset for at være foran hans eget. Det er næsten umuligt at forestille sig, at det skæve magtforhold mellem 1950'ernes Europa og USA ikke har haft afgørende betydning for amerikansk indflydelse og påvirkning i Danmark, og et rendyrket "kulturmødeperspektiv" forekommer derfor mangelfuldt. Historikeren Mel van Elteren har vist, at den strukturelle magt, som USA besad, var afgørende for amerikaniseringsprocessen.¹² Netop denne strukturelle magt er central for forståelsen af Danmarks deltagelse i Marshallplanen og den tekniske bistand. USA besad efter anden verdenskrig verdens stærkeste militære magt, havde et anseeligt teknologisk forspring, var i sammenligning med det krigshærgede Europa overmåde rigt og produktivt og sad naturligvis inde med de så vigtige dollars og dermed nøglen til international handel. I bogen vil amerikaniseringsprocessen på denne måde blive koblet til periodens øvrige politiske og økonomiske historie, som var stærkt præget af udviklingen af Den kolde krig. Hvor den største del af litteraturen om Den kolde krig indeholder internationale perspektiver og undersøger internationale politiske reaktioner, behandles landene alligevel ofte hver for sig, og de processer, der foregik mellem landene, er mindre velbelyste.¹³ Ved at fokusere på studierejserne udvides forståelsen af den tekniske bistand i Danmark. Ikke blot de officielle politiske og diplomatiske rammer havde betydning, men også relationer mellem aktører og de erfaringer, som både administratorer og deltagere drog undervejs. Det er blevet fremhævet, at for at kunne undersøge et fænomen som amerikanisering er det ikke nok at kunne påvise, at lokale aktører bevæger sig i retning af amerikanske mønstre, men det er nødvendigt også at undersøge den konkrete overførselsproces.¹⁴ Det nære blik på rejserne og deres virkningshistorie vil dermed ikke blot kunne bidrage til en forståelse for, hvordan amerikanske ideer blev importeret til Danmark, men vil også kunne vise, hvilke dele af det amerikanske forbillede der kunne bruges, og hvilke dele der blev afvist. Heri ligger at bistanden udviklede sig ikke så meget i et forhold med USA på den ene side og Danmark på den anden, men i både samspil og modsætningsforhold, der overskred nationalstatens grænser. Bogen viser, at det asymmetriske magtforhold mellem Danmark og USA ikke i særligt høj grad udmøntede sig som amerikanske diplomaters magt til direkte at diktere danske aktørers opførsel, men i langt højere grad som et udtryk for, at det, der blev opfattet som et amerikansk forbillede, fik stor opmærksomhed og havde en vis forførende magt.¹⁵ Løftet om et bedre liv gennem en højere produktivitet var studierejsernes fælles budskab og var en erkendelse, der nåede en langt bredere kreds end blot de lidt over tusind rejsende.